

HELTAI GÁSPÁR FORRÁSAI.

(Második, bef. közlemény.)

III. Heltai és Franck Sebestyén.

A Heltai-féle mesék tanulságainak gondolatvilágában a szociális eszmekör vonta magára leginkább az irodalomtörténetírók figyelmét. Amint Beöthy Zsolt írja:¹

«Az úr és szegény, az élvező és dolgozó, a hatalmas és nyomorult olykor szinte mai értelmű élességben áll nála szemben egymással... az az Isten, akit ő prédikál, csak a szegények Istene. Valósággal teljes mértékben illik rá, amit Savonaroláról mondtak: a kétségbeesettek prédikátora... néha majdnem izgatónak tetszik beszéde. A szegénység e prédikátorának vannak lapjai, melyek a ,szegény Konrád'-ot és a ,szegény Henrik'-et juttatják eszünkbe, kik kévással előbb odaát Németországban az Isten nevében szólították fegyverre a parasztságot az urak ellen...»

Valóban felöltő az isteni rendelésnek, a «hivatás»-nál való megmaradásnak hirdetése, valamint a felsőbbség ellen való lázadás, sőt a külső szabadsághoz való ragaszkodás istentelenségének egészen Lutherrel és Melanchtonnal egyező hangoztatása mellett a szegény nép szenvedéseinek s az urak gonoszságának nyílt és szenvedélyes emlegetése. Eddig leginkább Borbély István mutatott rá, mennyire nem lutheri, nem wittenbergi szellem ez. Luther a parasztlázadások óta rettegett a társadalmi különbségeknek és ellentéteknek efféle kiemelésétől. Isten rendeléséből származtatta őket s a vallásos megnyugvás kényszerével akarta lehetetlenné tenni a keserűség újabb feltörését.

Már a parasztlázadás idején kibocsátott első szelidebb hangú intelmében így fakadt ki a jobbágyágot eltörölni akarók ellen: «Es soll kein Leibeigener mehr sein, weil Christus uns alle hat befreit — was ist das? Das heiszt christliche Freiheit gauz fleischlich machen. Dieser Artikel ist stracks wider das Evangelium und räuberisch, damit ein jeglicher seinen Leib, so eigen worden ist, seinem Herrn nimt...» Második kiáltványa tudvalevőleg már egyenes felszólítás volt a lelkeket az üdvözüléstől a földi boldogulás célja felé fordító lázadás legkegyetlenebb vérbefojtására: «Wer

¹ *A szépprózai elbeszélés.* I. 142. l.

für die Obrigkeit fällt, ist ein rechter Märtyrer für Gott, was auf der Bauern Seite umkommt, ein ewiger Höllenbrand.»

Lutherhez hasonlóan gondolkodott Melanchton is. Mégsem áll Heltai élehangú társadalomkritikája egyedül a maga kora protestáns irodalmában. Rokonai egyes, a reformátoroktól is kárhoztatott szekták körében található, az írók közül pedig legkivált egy minden szektán kívül álló különös gondolkodóban, az írónak is Luther mellett a legkiválóbbak közé tartozó Franck Sebestyénben. Franck, aki a teológiában mindvégig megmaradt a Luthertől kezdetben hangoztatott szabad magyarázat és kutatás elvénél, s szellemi önállóságának megvédésére szegény ember létére lemondott állásáról, minden külső biztonságról s küzdött, bolyongott, hogy ne kelljen semmiféle szektához csatlakoznia, hanem azt vallhassa mindig, amit lelke igazságnak ismer fel, a nélkül, hogy ezt másra is rá akarná kényszeríteni: a nép sanyarú sorsát is sokkal fájóbban érezte Lutheréknél. Kiméletlenül ostorozza a vérszopó zsarnokokat, bár — s ebben teljesen egyetért Lutherrel — feltétlen engedelmisséget követel a hatalmasok iránt. Parancsukat bírálathoz nélkül tiszteletben kell tartani s az igazságtalanság büntetését Istenre bízni: «ob jm gleich die oberkeit zuvilthet vñ mit gwalt schindt vnd tirannisiert, sollen wir nit fragen, mit was recht sie das fordere, sunde geben vnd wilfaren mit gehorsam... auch den vngeschlechten vñ gwalt treibenden» stb. Elítéli tehát a jobbágyok minden erőszakosságát, de csak azért, mert az beavatkozás a gondviselés teendőibe: ő bünteti a zsarnokságot már e földön is. (Luther és társai isteni rendelésnek, a bűnbeesés ítélet napjáig tartó folyamányának vallják a társadalmi osztályok különbségét — a jobbágyságot is — és minden belőle folyó szenvedést; Franck világkrónikájában is, másutt is tagadja e felfogás igazságát.) Egész szívvel és logikájával az *engedelmes* elnyomottak mellett áll. A sanyargató hatalmasokat a rablókkal hasonlítja össze; velük szemben hiábavaló ellenállást megkísérteni, vagy az elnyomás jogosságáról vitatkozni.¹ — Ennyi is elég annak igazolására, hogy ami Heltai gondolkodásában legfeltűnőbb, abban Franckéval rokon. Egyebekben (uzsora, elégedetlenség, nagyravágyás stb. kárhoztatása, az ítélet közeledésének hite stb) Franck is, Heltai is inkább egy nyomon jár Lutherrel és legközelebbi híveivel. Francknak egész történet szemléletére, a történelemnek az Isten megismerésében és az egyén istenes életében a biblia mellett, sőt a biblia fölött való irányító szerepének hangoztatására jellemző a *Kumpt her und schauet die werck des Herren* zsoltárvers (46. zs.) mottóul való válasz-

¹ V. ö. mindehhez Franck legelterjedtebb művének (*Chronika oder Geschichtsbibel*) kivált Nimród koráról s a parasztlázadások okairól szóló fejezeteit. (Az 1543-i kiadás XV. és CCLXXIII–CCLXXVI. levelein.)

tása. Heltai ugyanezt a mondást nyomja mottóul a históriás énekek tőle kiadott gyűjteményére. De e zsoltár Luthernek kedves zsoltára, belőle készítette egyik legnépszerűbb énekét (*Ain feste Burg ist unser Gott*) s a történelmet, valahányszor szól róla, az idézett vers szavaival Isten művének mondja ő is.

Hogy Heltai szociális gondolatvilága nem véletlenül s nem is pusztán korszerű okokból rokon Franckéval, hanem kialakításában Franck egyes írásainak is közvetlen része lehetett, azt valószínűvé teszi Heltainak a meséknél másfél évtizeddel korábbi nevezetes műve, *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialogus* is.

Noha egy-két néprajzi vonatkozású részletét már régebben idézték, Szabó K. pedig két hosszabb szemelvényt is közölt belőle a Vasárnapi Ujságban (1868), csak Czóbel Ernő tartalmas értekezése után kapta meg az őt megillető helyet az irodalomtörténetben — Pintér Jenő kézikönyveiben — Sztárai komédiáinak szomszédságában. Czóbel igen részletesen foglalkozott a dialogus tárgyának és gondolatainak hazai és európai hátterével s a részegség és tobzódás német irodalmáról szólva, Franck rokontárgyú könyvecskéjét is megemlítette — de csak címe szerint s nem állapította meg, ismerte-e s használta-e Heltai.

Franck *Von dem gewlichen laster der drunckenhait: so in disen letsten Zeiten erst schier mit den Frantzosen auffkommen...*¹ című könyvecskéjét ismerve könnyű megállapítani, hogy Heltai épen az ő 15 érvcsoportha tagolt fejtegetését alakította dialogussá, egy hét hét napján folyó beszélgetés során egy józan emberrel magyaráztatván el az iszákos bűnének minden lehető káros következményét. Annak bizonyítására, hogy Heltai forrása csakugyan Franck volt, elegendő az egy-egy napon folyó beszélgetések címét Franck fejezetcímei mellé állítani:

Franck :

1. Schad der seelen auss der Trunckeheyt vnd füllerey, wie sie die sündt einfürt, allen lasteren die thür auff thut vnd die seel erwürgt vn vmb bringt.

2. Trunckenhait verderbt den leib vnd ist ain vrsach viller kranckhait, vnd ains zeytigen tods.

Heltai :

I. A Részegségről és Tobzódásról az embereknek lelke nagy kárt vall Mert ezec az embert mindenféle ondoc bünbe és gonoszságba eytic. A lelket elvesztic, és az Istentől elszakasztuán örec karhozatra viszic.

II. Hogy à Tobzodas es à Részegség az embernek lelkét eluesztuén, testétis elueszti, es külemc (!) külemb fele betegségeknek, es időtlen halálnac, oka.

¹ Először 1528-ban jelent meg, aztán, kivált három évtizedig, igen sűrűn. A Dialogus írása idején egészen friss kiadásban Heltai kezében lehetett. 1550-ben u. i. Franck *Kriegs-Büchlein des Friedens* c. műve új kiadásának függelékeül is lenyomatták. Nem lehetetlen, hogy e könyvnek is része volt H. politikai nézeteinek alakulásában.

3. Wie alle erberkait eer vnnnd gütter nam zu grund gehe, durch fressen vnd sauffen vñ alle zucht vñ schaß werden darnieder gelegt.

4. Wie das schlemmen vnd temmen vns zu betlern mach, vmb das guet bring vnd die armut einfür, Der vierd schad.

5. Wie das zutrinckhen nur durst mach vnnnd mit sich bring.

6. Wie der wein das vrtail verkert: die vernunft blendt, vnnnd die vngerechtigkait rechtfertigt vnd zu recht spricht.

7. Auss, füllerey kombt auffrur vnnnd vnruw.

8. Wie auss dem sauffen wachs verachtung gottes, vnd vergessung seiner gutthat, Auch vnachtsamkait der werck seiner hend.

9. Auss der füllerey entspringt torheytt vnnnd vnwissenheytt, und wie der wein spötter vnnnd verspott mache, yha vnnsinnig.

10. Wie auss wein flaischliche sicherhait, vnd ain forchloss leben kommen.

11. Der wein macht gail: mutwillig: frech, faul, müssig, fressig, vnd ist ain vrsach der vnkeuschhait, vnd alles unordentlichen wesen.

III. Hogy nem chac a Lélec es a Test vész el a részegség. es a tobzodás miat: Hanem mind a jó hirnnev (!), mind a jó erkölch, s' mind a szemermesség.

III. Hogy nem chac a Lélec a Test, a jó hirnnev, a jó erkölch es szemermesség vész el a tobzodás es a részegség miat: Hanem eluész a marhais, es az emberec elszegényednec miatta, koldusságra es egyéb nyaualyákra iutnac.

(Négy dologról szólyunc kedig e mai napon:)

1. Hogy az emberec a részegség es tobzodás miat marhaiokat el uesttic, es elszegényednec: Kulduságra es egyéb nyaualyákra iutnac.

2. Hogy a duska itallal az emberec szomiuságokat meg nem ölttyác: hanem aual inkább geryiesztic.

3. Hogy a borrh az iteletet meg hamissittya, az okosságot meg vakittya, es a hamisságot igazásnágnac mondgya.

4. Hogy a részegségből es tobzodásból jó mind haboruság s mind nyughatatlanság.

V. Hogy a részegségből es tobzodásból jó, az Úr Isténec meg vtalása, Az ő iótétéről valo elfeletközés: Es az ő chelökedetinec nem böchülese.

VI. Hogy a Részegségből es Tobzodásból feledékenység es bolondság támad: Es hogy az ember chufa es tellyességgel esztelené leszen miatta. (D.: Hány dologról szólasz ma? A.: Három dologról.)

1. Hogy a részegségből es tobzodásból feledékenység es bolondság támad: Es hogy az ember chufa, es tellyességgel esztelené leszen miatta.

2. Hogy a részegségből testi bátorság, es Isteni félelemnélkül való élet támad.

3. Hogy a részegség mindő rendtartás nélkül való életnec, minden hiuolkodásnac, tunyaságnac, vakmerőségnec, paraznaságnac, es minden gonoszra valo indulatnac oka.

12. Auss fülerey kompt leichtfertigkeit zu worten, wercken, vnd geberden, lossen thading, faul geschwetz, zoren vnnnd gotslesterung.

13. Auss trunckeheit entset abgüterey Gottes zoren vnd vngnad, auch krieg vnd vnfrýd wider Gott eer vnnnd recht.

14. Wie vberiger wein ain vrsach sey todtschlags, diebstals, vnnnd geytzs.

15. Die trunckenhait bringt mit sich ergernüss vnnnd boss Exempel.

VII. Támad ezokaért à részegségből es tobzodásból.

1. Mindenféle hitságos beszéd, harag, karomlás, bálvány imádas, és külemb külemb fele békételenség es hartzolás.

2. Öldöklés, lopás, botrankoztatás, es külemb külemb féle gonosz példa.

A hét első három napjára Franck egy-egy fejezete jut, hasonlóképen az ötödikre. A negyedikben négy, a hatodikban három, a hetedikben ismét négy fejezet érvelését adja Heltai a maga Antalának ajkára. A három első és az ötödik rész felirata pontosan megfelel a német fejezetcímeknek, a negyedik és hatodik felirata összefoglaló, de a beszélgetés megkezdése után Antal itt is a fejezetcímeknek megfelelő módon jelöli ki az aznapi fejtegetés pontjait. A hetedik résznek nincs is összefoglaló felirata, s itt két pontba vonja össze Antal négy fejezet tárgyát, de meg is mondja, hogy kifogyott az időből; szombat lévén, még borbélyhoz is kell menni. Csak itt történik meg az is, hogy az egyik fejezet (13.) tárgyát csak kijelöli, de külön rá nem tér. Másutt legfeljebb egyes mondatok maradnak el Franck fejtegetéséből, egészben azonban nyomról-nyomra követi, az első részekben szinte teljesen, utóbb — a hét napra való beosztás folytán — jobban rövidítve. Teljesen elhagyja Heltai Francknak az ítélet közelvöltát bizonyító zárófejezetét, csak a nála másutt is sokszor visszatérő «Jay a világnak e gonosságaért!» felkiáltással zárja Antal utolsó magyarázatát.

Heltai dialogusának Czóbeltől részletesen ismertetett kerete, maga a dialogizálás, nincs meg Francknál, de érvelésének menete, tudatos dialektikája maga is csábíthatta Heltait, hogy e divatos, félig szépirodalmi műfaj keretében való megformálásával tegyen kísérletet. Franck u. i. sok esetben maga vet fel az olvasók vagy az ajánlásban megszólított Junker részéről várható kérdéseket, kételyeket, ellenmondásokat. Ezeket Heltai mindig Demeter ajkára adja, a magyarázatot vagy cáfolatot Antaléra. (Pl. B3: egy a prédikátor könyvéből való paradox idézetről; C3a: az aszkézis egyetemes keresztény kötelességéről; D1: az Isten «teremtet állattya»-ival való visszaélés lehetőségéről stb.)

Ezek a megszakítások, valamint Franck egész fejtegetésének didaktikus fokozatossága megkönnyítette Heltainak azt a törekvését, hogy egész munkája valóságos dialogus legyen s ne csupán dialogikus keretbe foglalt fejtegetés: Demeter

eleinte még berzenkedik, sőt Antal korábbi hasonló életmódját is emlegeti; aztán is szokatlan, senkitől nem hallott dolgoknak mondja Antal érveit; mikor meg egy-egy szó már kezdi megragadni, még mindig nem tudja az egészet megérteni; amint aztán tisztul a feje, ellenérvek is jutnak eszébe vagy maga gyanít további igazságokat s azok iránt tesz kérdést. Mindez nem meglepő Heltainál, aki meséinek szereplőit is oly elevenen beszélgeti.

Maga a keret a XVI. század dialogusainak ugyanahhoz a típusához tartozik, amelyhez Sztárai mindkét komédiájának kezdete: a nép két egyszerű gyermeke áll szemben egymással, egyikük okos protestáns, a másik kevésbé okos, és helytelen életmódja mögött még vallási 'tévelygés' is meghúzódik, s a dialogus eredménye egész gondolkodásának átalakítása. Más típusú dialogus keretében Heltaiénak tárgyát is sokszor megvitatják a XVI. században, de legközelebbi alaki rokonai mástárgyú dialogusok közt találhatók. Már a reformáció kezdetén megjelent német dialogusok sorában is van egy néhány olyan, amely ugyan-csak pusztán keresztnevékkel megjelölt egyszerű embereket, polgárokat vagy parasztokat állít szembe az új eszmék igazságának igazolására. Még több ilyen akad a Heltai dialogusát megelőző évtizedben, míg korábban többségben voltak a történelmi személyeket, mitikus vagy allegorikus alakokat megszólaltató dialogusok. Egy évvel Heltai dialogusa előtt jelent meg Sztárai első komédiája is; ezt is ismerhette Heltai. Egyébként meggyőződés, hogy Sztárai épen úgy nem kész dialogusokat fordított, mint Heltai, hanem ugyancsak tractatusok gondolatmenetét foglalta dialogusba; mindkét drámája érveléshez található pontos párhuzamok, olyanok azonban aligha fognak előkerülni, amelyekben a megjelenítés és az érvelés együtt van.

A dialogus keretében, amely mind a hét részben külön körülfogja a Franckra támaszkodó érvelést, aránylag gazdag élettükkröztetésre talál Heltai módot. A két egyszerű ember egyheti életének sokféle részlete kerül szóba a napi beszélgetések kezdetén és végén. Csak a fejtegetések forrásának felismerése után állhat igazán módunkban annak megállapítása is, mennyiben tekinthető Heltai írása külön a hazai viszonyokra jellemző művelődéstörténeti forrásnak; hiszen magát az iszákosságot Európaszerte jellegzetesen *német* bűnnek emlegetik még abban az időben. A kereten kívül, magába az érvelésbe betoldott nagyobb terjedelmű részletek az életben nyílt szemmel meglátott jeleneteknek színes bemutatása, jellemzők a szépprózai előadás későbbi mesterére. Ilyenkor is rendszerint Franck érvelésének egyik-másik mozzanata idéz fel Heltainál további képeket. Mikor Franck nyomán a pogány bölcseknek a részegeket minden tisztaságból kizáró rendelkezéseiről beszélve rámutat,

mennyivel hátrább vannak ebben az isteni törvényt ismerő keresztények, akkor szövi be az első terjedelmesebb eredeti részletet: bemutatja, mikép dönti el nálunk a nemesek közt a fejedelmválasztást, a városbeliek közt a bíróválasztást, a falusiak közt a plébánosválasztást — nem a mértékletesség és hozzáértés, hanem az inni és itatni, mulatni és mulattatni tudás. Ugyanígy Franck könyvétől független betoldás a korabeli fényűzés részletes jellemzése a negyedik részben. Különösen a női cifrázkodást szinezi Heltai tovább, helyenként nagyon hasonlóan mesekönyve ördöghistóriájához. Az itt említett két nagyobb terjedelmű eredeti részletet Szabó Károly kitűnő érzékkel szemelte ki a Vasárnapi Ujságban (1868.) megjelent közlésében. Két további ily részletet iktatott Heltai Franck 6. fejezetének megfelelő részébe: a törvénykezésnek a részegeskedésből eredő igazságtalanságáról s a nemesemberek tudatlan és istentelen élete folyásáról. Mindkettő annyira jellemző Heltaira s kora magyar életére egyaránt, hogy kár volna a nehezen hozzáférhető könyvből ide nem iktatni:

Ez ilyen részeges és tobzódó fejedelmec es bírác, miért hogy ez ételbe es italba, mind reggel s mind estve foglalatosoc, elfeleyttic a szegény nepnek nyavalyáit, gondgyokat sem viselik, pereket elhalasztyák, és vontattyák esztendőről esztendőre. (Eddig halad Franck következő mondata nyomán: Weyl man zusauffer musz haben, scheubt man die sache der armen auf in die langen truhnen, auff das man sie oft rupffe.) És miért hogy ök az tobzódásba foglalatosoc, másnak engedic tiszteket, hogy itilyenek és törvént tegyenek. A kinek vagyon osztán, a keni meg az itilő mestereknek markokat. És a kinek értéke vagyon reá, hogy többet adhat: annak jobban foly pere. De a ki nem adhat, annak nincsen helye a törvénybe: nincs annak bizonsága. Elveszti ezokáért a pert. (Ehhez még: Da gilt es nun schmirens, wer nit schmirt der fert nit). Honnan következik kedig ez a szegény emberre? Innen hogy az igaz pásztor, az igaz ur nem jámbor, nem vigyáz, nem gondol a szegény ember nyomoruságával, hanem eszik, iszik, tobzodik, marta ördeg: es minden gondviselést a tisztartókra hárit. A tisztartóc kedig nem gondolnac a szegény ember nyomoruságával, nem fáj önekic: mert a jobbágy nem övé: hanem marasztyák szegényeket, eleytik külemb külemb fortállal, birságollák, ijesztik, vadásszák az ajándokokat: meg sem szünnec, addig mig erszényeket meg nem töltic. Az Wrnak ő magának is kell, az is ró, vonszon, nyuz, kóborl. Ha tekinted, tahát a szegénynek csak mezitelen teste, gyermeke és felesége marad, egyéb semmi. Jay e visszafordultságnac.

Amint Antal elmondta a Franck ugyane fejezetének végén állókat, Demeter megjegyzi: «Ki kevesen vannak, kik eszt értik». Ennek magyarázatául fog bele Antal a nemesek életének jellemzésébe:

Mert a tudós emberec ő köszték semmi böchületbe ninchenek: Ök semmit nem tanultak gyermek korokba. Most sem tanittattyác fiakat: egy scolára sem viselnek semmi gondot. Mikor fiok enyét tanulhat, hogy egy levelket tud magyarázni, elég azután: Maga aszt is nyavalyásul tudgya, hogy

egynyihanszor szövétneket magyaráz szőnyeg helyebe. Az után mindgyárást lóra ültetik hosszú sarkantuval, lakásról lakásra megyen, észik, iszik, tobzodik: Eszt sem említi, ha vagoné Isten a vagy nincsen: Vagoné tisztesség, nincsené. Ezenközbe meg hal az atya: A fiu kiüzi az anyát a házból. Törvént kellene tenni a jobbágyoknak: tahát enyét tud hozzá: mint a bagoly a Pater nosterhöz: Nem tudja, ha vagoné Decretum, avagy ninc. Azonközbe a nagy tobzódás miat elvész a gyomra, meg hosszódik a nyaka, meg görbed a háta, meg tekenesill a hasza, es meg tántorodik a lába. Ha látod távoly, nem tudod meg itilni, ha törseg, avagy ember. E következie a tobzódásból: Ez a gyönyörűséges bor ital gyümölcse.

Ahol Heltai Franckot követi, ott sem fordítja a szó igazi értelmében, hanem mint egyéb irataiban és a mesékben is, csak vezetteti magát az előtte álló szövegtől, mondatról mondatra, de rendszerint nemcsak új nyelvre fordítja, hanem egészen újra önti őket. S itt, ahol az érveknek és hivatkozásoknak helyenként szinte scholastikus rendje ellenére annyira friss, olyan erősen népi stílusú német írást dolgoz át, már erősen szembeötlök saját népiessége — szinte rálicítál Franckéra: további népi szólásokkal és a népélet újabb-újabb mozzanataira tett célzásokkal tüzdeli meg. Elég egyetlen mondat ily fordítását idézni rengeteg más helyett: «Dann wann man voll ist, so wirt man wercklosz, verdroszen, geen umb wie der schat an der wänd» — írja Franck. Heltainál (L 5) ugyanez így hangzik: «Mert a tobzódás tunyáua tézsi az embert. Így chelekszenec a részegec: Megtekintic a miuet, de nem nyulnac hozzá: Mert nem kel, mint a holt ebnecc a chont rágás. Elébb elébb ballagnac, mint a falon való árnyéc.» Már a második melléknév helyére egy nagyon jellemzően megfigyelt cselekvésrészlet bemutatása került, ráadásul erős népi hasonlattal.

Abban, amit Heltai rendszeresen elhagy, egy-két dolog különösen jellemző. Így feltűnik, hogy bár a fényűzést forrásainál is erősebb színekkel festi, a mások fényűzéséből meggazdagodó kereskedők kipelengérezését elhagyja. A klasszikusokból való idézeteket és a mitológiai példálódzásokat ritkítja és rövidíti — e téren feltűnik pontatlanságok is akadnak — viszont Franck több száz bibliai idézetét nemcsak megtartja, hanem itt-ott az utalást is kiigazítja, s ahol Franck rövidítve, a maga gondolatához idomítva idéz, Heltai rendszerint pontosan adja a bibliai szöveget, néha többet is, mint amennyit Franck felhasznál. Figyelmet érdemel, hogy mindazokból a bibliai könyvekből való idézeteket, amelyek magyar fordítása az ő kiadásában 1552-ig megjelent, onnan helyettesíti, nemcsak a Bölcs Salamon és Jézus Sirak könyveiből valókat, amelyek már 1551-ben megjelentek, hanem a prófétai helyeket is. Már pedig a próféták könyveinek nyomtatását csak 1552 decemberében fejezte be. Ezért is aligha van igaza Czöbelnek, mikor az 1552-es évszámmal megjelent dialogus írását karácsony heté-

nek az ajánlásban való emlegetése alapján 1551 végére, megjelenését 1552 legelejére teszi: a dialoguson Heltai a Biblia negyedik részének megjelenése után, 1552 karácsonya körül dolgozott.

A dialogus nyelv- és szólástörténeti forrásértéke is tisztában állhat előttünk a felhasznált német könyv ismeretében. Sok tömör és szemléletes szólása van Heltainak, melyekről csak a Franckkal való összehasonlítás során derül ki, hogy idegen eredetű. Ami Francknál nincs már meg, arról is csak annyi bizonyos, hogy Heltai egyéni nyelvhasználatához tartozik, de e szűkebb körben mindenesetre nagyobb biztonsággal vizsgálódhatik az eredeti magyar szólások kutatója.

Franck nyomán használja pl. a következőket: B5b «Nem szükség, hogy a tettüt beolchác a ködmenbe: mert anekülis chac könnyen meg terem benne. Azonképen a ki az ő testét borral meg tölti, nem művel egyebet, hanem az oltatlan mészre vizet tölt, és a tűzbe olajt, hogy inkább meg geryedgyen és égjen.» — D8b «többen halnac az iuekbe es kupába, hogy nem mint a folyóvizbe.» — E5b «A ki iol aráncz iolis ió az.» — G3: «olyant hazud hogy chac nem meg hayolnac a grendác beléie. — T8b ész vagyon egy ökerbe (Francknál «jnn eim esel»!) hogy nem mint egy részeg emberbe. Mert az öker a vízbe eleget iszic, es mindgyarast haza tér...» — I6b «Az éhség... igen ió szakáts, Mert az éh gyomornac a legalábualo kenyér is mézes pogátsa, Es ugy örül a viznac, mint a bornac.» — M3 «Es igy ismeric öket az önen beszédekből, mint a madarakat az ő szauakból.» — M4 «Miképen a viz el indittyta a mólnott (!) es a sarkantyn a louat: igy indittyta a bor a természetet minden vakmerőségre» (Der wein ist das wasser, das die fleysch müll gernn macht, der spor der das Adamisch röszlin lauffen macht.) stb. Már idézett helyeken kívül is sokszor megtoldja Heltai a Francknál talált szólást. «Was ist ein adel on tugent dann ein eytler nam wie ein Bischoff on ein Bibel»-trja Franck. Heltainál: «... mint a pispec Biblia nélkül nem pispec, hanem reues löke: mint a szent Miklós faképe» (H8b). Tudatosan magyarít a magyarban szó szerint kevésbé jellemző szólásokat: Sind doch vil pawrn die keiser heissen: Soc pórt találhatni, kiknec vayda neuec vagyon (u. o.). Ehhez hasonlóan emlegeti a mesékben, hogy más Mátyás király és Mátyás kovács. Egyébként is sok szólással találkozunk már itt, amelyek a mesékben is többször ismétlődnek. Egy-két nem Franckból fordított szólás még: «Bátor káros bänkódgyéc. — E6 Oly vagyon ki józan korába oly szelid mint egy bárány: ha ihatic, talát olyan, mint ha mind az egész héten puskaport öt volna.» — M5b «Inkáb elszámlálnám a feieden való hayszálat» stb. Sok jóízű humor van különösen a napi magyarázatokat megezőző és lezáró szóváltásokban.

Még két titokzatos szólásra kívánom felhívni a figyelmet. Az egyik: «kuk Lourente»; így csúfolják pl. Antal szerint azt, aki józan jelöltet ajánl.¹

¹ Nem tudom, van-e köze a német Lorenz-hez, amely otromba bukfen-cet, parasztosan nehézkes táncot, általában parasztos mozgást jelent; v. ö. a Lörente, Lörinte nemzetség- és helynevet, a kukhoz viszont p. o. a *kuk Magdó* gúnyolódást — Matkó István Sámbar Mátyás ellen írt Bányász Csákányában. (74. l. Itt Mátyásnak csak kuk Magdó.)

A másik a *Perdut* szó; a kocsmai verekedésben elhullókról mondja Heltai: «elke egyenesen megyen a mennyországon túl, ama kis faluba, kinek *Perdut* neve.» (E2b)¹

Sok okból fontos és érdemes volna, hogy e jelenleg csak teljes példányban ismert s annak Erdélyben léte miatt különösen nehezen hozzáférhető² dialogus végre új kiadásban lásson napvilágot. Történelmi, nyelvi és néprajzi forrásként való értékén kívül (a regölés sokszor idézett emlegetése természetesen nem Franckból ered!) a benne megnyilvánuló íróművészet is a régi magyar irodalom legnagyobb értékei közé tartozik. Akárcsak a mesék közül az ördöghistóriában, a dialogusnak is néhány eredeti, írója életismeretének köréből betoldott részletében éri el tetőpontját Heltai stilművészete: prózája kifejező, elképzeltető, egyben hangulatos és szép hangzású is. Itt-ott a magyar felvilágosodás legnagyobb stílisztáira, Bessenyeire és Kármánra emlékeztet, mint pl. a fényűzés átkát részletező lapjainak végén: «...a bokorbol támadot látja a nagyságosnac fénességét; mindgyárást ő is arra igyeközik, mindent keres, mindent elád, mindent nyuz; csak hamar talál okot, hogy a szegénytöl el haythassa a chörtz ökrét. Hazud alá fel, marta varju, csakhogy ő is Dorrottyáual estve skarlátba és haytot nuszt süuegébe mehessen a komaságra, auagy a menyeközére. Maga ha házához mégy, ott semmit sem találsz, hanem a háznac nagy hitvánul tapasztot falát és egy matskát a hideg tüzhelyen.»³

WALDAPFEL JÓZSEF.

¹ Valami ismeretlen helyi hiedelmen alapuló szólásmódra célozhat — Francknak Heltai közönségétől távolálló célzása (Sant Patricius loch) helyett; értsd: pokolba? *perdere*-vel vagy a zuhanáskor használt német «perdutz! bardautz!» felkiáltással kapcsolatos?

² A Széchenyi Könyvtár igazgatósága szíves támogatásának köszönöm, hogy használhattam.

³ A *Die Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa* c. tanulmány (Ung. Jahrb. 1934) írója, aki előtt 1933 őszén említettem e dolgozat fő eredményeit, azt az egyet kétségbevonja, hogy a *Dialogus* Franck könyvecskéje alapján készült. Állításaimat természetesen fenntartom, s azt hiszem, részletesebb bizonyítást sem fog senki e látatlanba előre nyilvánított kétség ellenében szükségesnek tartani.